

DİLÇİLİK

FÜZULİ DİLİNİN İKİ KEYFİYYƏTİ

T.İ.HACIYEV

Bakı Dövlət Universiteti

1. **Füzuli dilində xəlqilik.** Niyə yazdığını, kim üçün yazdığını Füzuli belə bildirir: **Xəlqə** ağzın sirrini hər dəm qılır izhar söz.

Düzdür, Füzulinin dilində **xəlq** sözü insan topluluğu anlayışını müxtəlif çalarlarla ifadə edir. Bu çalar qohum-qonşu, camaat məzmunundan tutmuş **bəşəriyyət** məfhumuna qədər müxtəlif mə'na incəliklərində qavranır. Həmin çalarların içərisində bugünkü **xalq, millət** qavramları da var. «Pərişan halım **xəlqi**-aləm ahü əfqan etdigümdəndür.» – burada «aləm» sözü «xəlq»i daha geniş kontekstə çəkdiyi halda, əslində «xəlq» ən məhdud mə'nasında, «qonum-qonşu» kimi başa düşülür. Bu örnəkdə mə'na bir qədər genişlənir, «camaat» topluluğunu bildirir: «**Xəlqə** xublardən vüsali-rahətəfzadur qərəz, Aşiqə ancaq təsərrüfsüz təməşadur qərəz». Burada «başqaları» mə'nası da uyğun gəlir: camaat, başqaları gözəllərdən rahatlıq yaradan vüsal umarlar, aşıq olan kəsin məqsədi sahib çıxmadan ancaq ona tamaşa etməkdir. Bu misalda «eloba» mə'nası əsasdır: «Füzuli rindü şeydadur, həmişə **xəlqə** rüsvadur». Bu nümunədə «bəşər» mə'nasına gəlir, çünki qiyamət hesabı hamıya aiddir: «Ol ki yarun şəbi-hicrinə qiyamət günü der, **Xəlq** arasında qiyamət günü olmazmı xəcil?» Bu halda «xalq, millət» mə'nasını qavramaq daha münasibdir: «Cümleyi-**xəlq** mana yar için əğyar oldi».

Göründüyü kimi, hər misalda əsas çalarla yanaşı, insan kollektivi olaraq xalq, millət məfhumları da düşünülə bilər. Ancaq «Xəlqə ağzın sirrini hər dəm qılır izhar söz» misrasında bütün çalarların fəvqündə və hamısından əvvəl məhz «xalq, millət» mə'nası ifadə olunmuşdur. Bu o deməkdir ki, Füzuli öz sözünü geniş insan kütləsinə, xalqa deyir. Şair «hər məhfilin (məclisin, yığıncağın) zinətidir qəzəl» deyərəkən həmin mətləbi daha aydın açıqlamış olur: bu yığıncaq savadlıları, alimləri, bəyzadə və sultanları da əhatə edər, adi insanların, savadsız və avamların iştirak etdiyi toy məclislərindən, mərasim toplantılarından da ibarət ola bilərdi. Təbii ki, bu halda şairin dili bu məclislərin hamısında başa düşülməli idi. Buna görə də Füzuli dilinin ilk əsas keyfiyyəti onun xəlqiliyidir. Birinci növbədə, canlı danışığa məxsus söz və ifadələrin gen-bol işlənməsi diqqəti çəkir. Bu söz və ifadələrə geniş xalq kütləsinin gündəlik ünsiyyətində rast gəlmək olur. Həmin material zadəgan təbəqəsinin nitqini səciyyələndirmir. Uzaqbaşı bunlar şifahi ədəbi dil – dastan dili, nağıl dili üçün işləkdir, klassik divan dilini səciyyələndirmir: **ummaq, çarə umdum, ümmidini kəsmək** (samitin qoşalaşması əruzun xatirədir), **laf etmək, qurbanınam, heyvanınam, sərgərdanınam, göz görə,**

hər ay başında, durdum-oturdu, hər yetən, ikrah eyləmək, xatiri xoş olmaq, yetənə yetir, hər ay başında, yemək-içmək fikri, səbr etməyə yer yox...

Həm də diqqəti çəkən odur ki, bu söz və ifadələr bugünkü fonetika və mənaları ilə işlənir. Nəzərə alanda ki bu gün üçün anlaşılmaz olan sözlərin müəyyən qismi öz dövrü üçün anlaşılan olmuşdur, şübhə qalmaz ki, Füzulinin mətnində sadə danışığa məxsus nitq nümunələri ərəb-fars sözləri ilə ünsiyyətə girərək bir anlaşma fonu yaratmışdır. Bu nümunələrdəki kimi: ... **rəsmdür yadıqdan ikrah eyləmək sayru** (xəstənin yadıqdan ikrah eyləməsi); **Füzuli, ayru düşdün yardən, səbr etməyə yer yox, Düşüb səhrayə əfğan edəlüm sən ayru, mən ayru** (ayrı düşmək, səbr etməyə yer olmaması, səhraya düşüb sən ayrı əfğan elə, mən ayru); **Qəmindən başə dün həsrət əlilə ol qədər urdum Ki, sübh olunca mürdə cismini torpağa tapşurdum** (həsrətin əlilə başına vurmaq, cismini torpağa tapşırmaq); **Təriqi-eşq içində çoxlarilə durdum, oturdu** (çoxları ilə durub-oturmaq – yoldaşlıq etmək).

Frazeoloji vahidlər dilin içində bədilik külçələridir. Bu külçələrin tərkibindəki obrazlılığı, psixologizmi söz sənətkarı üzə çıxarır. Dilimizin tarixində bunun ən dolğun örnəyini Füzulidə görürük. Füzuli dilinin frazeologiyası həm zənginliyi, həm də günümüzdəki anlaşma dərəcəsi ilə təəccübləndirir. XVI əsrin bu frazeoloji nümunələri eynən bugünkü kimi olmuşdur: **yələ vermək, qulaq tutmaq, ayaqdan salmaq, baş çəkmək, başında quş yuva tutmaq, özünü göstərmək** (bacarığını nümayiş etdirmək), **qara bağırı qan etmək, cana yetmək, əl vurmaq** (toxunmaq), **hörmətini tutmaq, ayağını kəsmək** (gəlməmək), **qan-yaş tökmək, üz döndərmək, əlinə fürsət düşmək, yer etmək** (yerləşmək), **bağlı qapının üzə açılması, canına od vurmaq, qan içirmək, meyl salmaq, ayaq basmaq, qulağa almaq, təşvişə düşmək, alını açıq, üzü ağ...**

Bə'zən frazeoloji birləşmənin tərkibindəki sözlərdən biri tarixi fonetikasını ilə fərqlənir: **dəm urmaq, başa urmaq, qıfıl urmaq, dəmir bənd urmaq, yüzünə durmaq, yüz döndərmək ...**

Bir sıra hallarda frazeoloji vahidin içində türk sözü ərəb və ya fars sözü ilə əvəzlənir, ancaq həm frazeoloji mə'nə saxlanılır, həm də anlaşma qalır: **əncüm** sayıram sübhədək (ulduz – əncüm – oyaq qalmaq mə'nasında), **əşk tökmək** (yaş - əşk), başından **dud** çıxarmaq (tüstü - dud)...

Türkcəmizdəki **göz-qaşla danışmaq** ifadəsi belə verilir: *Keyfiyyəti-halı qılmağa faş Gəlmişdi təkəllümə gözü qaş: Eylərdi gözülə bu, xitabı, Qasilə verirdi ol, cavabı*. Ana dilimizdəki bir ifadənin bazasında ərəb-fars sözlərinin də müdaxiləsi ilə bir cazibəli bədii lövhə verilir. Hətta «təkəllüm» (danışma) alınması ilə yanaşı, əcnəbi qrammatika da iştirak edir – **gözü qaş** tabesiz söz birləşməsinin fars sintaksisi ilə işlənməsi. Ancaq «göz-qaşla danışmaq» xalq ifadəsinin qavranmasında ləngimə yaranmır*.

Füzuli dili üçün heç kəsdə olmadığı qədər səciyyəvi olan çoxmənalılıq onun frazeoloji vahidlərində də özünü göstərir: *Yüzünə durmasun ayinə urub lafi-səfa, Nə rəva, məh qula xurşidi – dirəxşan ilə bəhs*. – Gü-

---

* Bu ifadənin nəticəsində təhsil sistemində sinfin quruluşu dəyişdi. XVI əsrdə bir cərgə oğlanla bir cərgə qız üz-üzə oturmuşlar. Beləcə Leyli ilə Məcnun sinifdə qaş-gözlə bir-birinə eşq e'lan edirlər. Bundan sonra şagirdləri arxa-arkaya oturdular.

zgü gözəlin üzünü əks etdirib (qarşısında durub) öz saflığından söz açır; halbuki ayinə sənin gözəlliyini əks etdirdiyi üçün gözəldir. Deməli, o sənin gözəlliyini inkar edir – sənin üzünə durur. Bu, ayın parlaq günəşlə bəhs etməsi kimi əfsanədir. Beləliklə, frazeoloji vahidin verdiyi xəlqlik nəticəsində Füzuli dilinin bütün bədii incəlikləri aşkar olur.

Frazeologiyanın davamı kimi Füzuli atalar sözlərinə üz tutur. Bu halda atalar sözü həm hikmət ifadəçisi kimi dilə yığcamlıq gətirir, həm də xalq düşüncəsinin məhsulu olaraq mətnin poetik qavranmasında aydınlıq yaradır. Şair, atalar sözü və məsəli eynən, xalqın ağzındakı kimi verir: *Demiş hər qönçəyə aşıqlığım razun səbə, derlər, **El ağzun tutmaq olmaz**, qorxuram, ey gül, sana derlər; Gah gözdə, gah könüldə xədəngin məkan tutar, **Qanda olsa, qanlıyu, əlbəttə, qan dutar**; Meyə oldun bu fitnədə ortağ, **Sınacaqdur sənün başunda çanaq**.*

Əksər hallarda atalar sözü və məsəllərdən material kimi istifadə olunur, üzərində improvizə işi görülür: *Cismimi yandırma, rəhm et yaşımə, ey bağrı daş, Ehtiyat et, yanmasun nəgəh quru odunda yaş*. Xalqda: *Qurunun odunda yaş da yanar; Dişlədim sə lə'lin, ey qanım tökən, qəhr eyləmə, Tut ki, qan etdim, **qanı qana tut***. Xalqda: Qanı qana tutarlar; Mişki-Çin zülfin ilə eyləsə də'va, nə əcəb, Nə olur üzi qara qulda xətdan qeyri. Xalqda: *Qul xətasız, ağa kərəmsiz olmaz*.

Maraqlıdır: bəzən Füzuli elmi ədəbiyyatdakı kimi atalar sözüne isnad edir, onu iqtibas (sitat) gətirir: *Sürdi Məcnun növbətün, indi mə'nəm rüsvayi-eşq, Yaxşı derlər: hər zaman bir aşıqın dövranıdır*.

Füzuli özü atalar sözü və məsəllər qəlibində və həmin müdriklikdə hikmətlər yaradır. O, aforizm, hikmət yaratmağın ustasıdır. Dil yaradıcılığının bu növündə Füzuli bir kimsəyə güzəştə getməz. Onun əsərləri kəlamlar, hikmətli ifadələr sərgisidir. Füzulinin bədii irsi aforizmlər albomudur. Füzulinin aforizmləri müxtəlif əsərlərində yeri gəldikcə, ümumiləşdirməyə, ibrətamiz sözə ehtiyac olduqda deyilir, yə'ni şairin söz tarlasına səpilmiş, əkilmişdir: bu tarlada bitən hər meyvənin, hər məhsulun yanında hikmət meyvəsini də görərsən. Ancaq elə hallar da olur ki, bütöv qəzəl müdrik kəlamdan ibarətdir. Məsələn, «Hər kimin var isə zatında şərərət küfrü, İstilahati-ülum ilə müsəlman olmaz» beyti ilə başlayan qit'əsində bütün beytlər aforizmdir: *Gər qara daşı qızıl qan ilə rəngin edəsən, Fəb'ə təğyirverüb, lə'li-Bədəxsən olmaz* və s.

Yaxud «Şəfayi-vəsl qədrin hicr ilə bimar olandan sor» mətləbi qəzəl bütünlüklə hikmətli sözlərdən ibarətdir, ümumiləşmiş həyat təcrübələrini əks etdirir: *Gözi yaşlıların halın nə bilsün mərdümi-qafil, Kəvakib seyrini şəb ta səhər bidar olandan sor* və s.

Füzuli sufi olaraq ilahi eşqi tərənnüm etdiyindən onun sözü ilahi idrak səviyyəsinə qədər mə'nalandırılmalıdır – hikmət Tanrının yaratdığı bütün canlıları əhatə edir. Deyir: *Zülali-zövq şövqin təşneyi-didar olandan sor*. Bunu birbaşa iki sevgilinin öpüşü kimi qavrayanlar var və başqaları məhz o mə'nada yazdılar. Ancaq Füzulidə təsəvvüfçü mə'nası əsasdır. Əslində ilk öpüş ana-bala arasında olub; ilk və ən ülvə sevgi də ana-bala sevgisidir, çünki Allah öz bəndəsini sevə-sevə yaradıb – ana da balasını həmin sevgi ilə dünyaya gətirir. Ana balasının dodağından şövqlə öpür, balasını inək öz balasını yalayan kimi yalayır. Ana anadır – ya insan, ya heyvan olsun. Bu sevgini anaya Allah bəxş edib. Ana şir

balasına məhəbbətlə yüklənmiş olmasa, onu harada doğub, heyvanlıq edərək, orada buraxıb getsə, dünyada onun (və hər bir heyvanın) nəslə kəsilərdi. Allah sevgisi ilkin ana-bala arasındadır, qalanları törəmədir, sonrakıdır, təmənnalıdır. Məsələn, oğlan – qız məhəbbəti qarşılıqlı ləzzət üçündür, müəyyən mə'nada alverdir, pragmatik hissdır. Buna görə Füzuli deyir ki; *Ləbün sirrün gəlüb göftarə məndən özgədən sorma, Bu pünhan nüktəni bir vaqifi-əsrar olandan sor*. Və fikrini bir qədər də dərinləşdirərək belə yekunlaşdırır: *Məhəbbət ləzzətindən bixəbərdir zahidi-qafil, Füzuli, eşq zövqün zövqi-eşqi var olandan sor*. Yəni: zahid axşamcaq Allahla ibadətdən danışır və ibadətlə məşğuldur, ancaq onun eşq zövqu yoxdur, Allah eşqinin mahiyyətindən xəbərsizdir – ləzzət həmin ilahi eşqi dərk etməkdədir. Bu qəzəl müdrik sözlər sistemidir. Bu beytlərdən, bə'zən misralardan hər biri kəlamdır, bir atalar sözünün gücündədir, aforizmlər silsiləsidir, hər aforizm bir şe'r məzmunundadır.

Füzulinin aforizmi atalar sözünün hikmət müqabili olduğu üçün, həm də onun (atalar sözünün) kütləvi anlaşma keyfiyyətinə malik olur. Beləliklə, Füzuli bu yollarla bədii dilinin xəlqiliyinə təminat yaradır. Buna görə də xalqının onu başa düşəcəyinə inamla deyir: *Xəlqə ağzın sirrini hər dəm qılır izhar söz*.

2. Füzuli dilində elmilik. M.Füzuli «Qazi Əlaəddinə məktub»unda yazır: «Əlminnətü-lillah ki, şəcərəyi-elmü irfan gün-gündən mütənəvvə olub, səməreyi-asarı fəvaid saçmaqdadır. Və nihali-fəzlü ehsan səətbəsaət təravət alub dimaği-əhli-imanı müəttər qılmağa tazə-tazə şüküfələr açmaqdadur... Və bağbani-hədiqeyi-cud riyazi-hikmətdən hər saat bir nihali-tazə dikməkdən məlamət bulmaz»*. Bu sözlərdən aydın olur ki, XVI əsrdə elmə, savada yüksək qiymət verilməmiş; elm cəmiyyətə fayda verirmiş, körpə (fidan) elm ağacları yeni-yeni çiçəklər açmış. Şairin «elm fidanları yetirənlərin danlaq görməməsi» ifadəsinin mənası diqqəti xüsusi çəkir: yəni niyə «alqışlanı» yox, «danlaq görmür»? Bunun arxasında o durur ki, islamda adətən dini elmlərin inkişafına xüsusi diqqət yetirilib. Ancaq Füzulinin qəsdini deməkdir: cəmiyyət o qədər yetkindir ki, dünyəvi elmlərin pərvərişi üçün meydan verilib. Təbii, «danlaq görməmək» «alqış»ın sinonimidir. Bu o «danlaq göstərməmək»dir ki, Türk Şərqiində orta əsrlər Əl Fərabi, İbn Sina, Nəsirəddin Tusini kimi dünyəvi elmin onlarla dahisini yetirib. Füzuli «Əhmədbəyə məktub»unda da yüksək elm, mədəniyyət adamını nəzərə çatdırır, belə adamın ölkəsinin nurlu, işıqlı olmasını məhz elm-biliklə izah edir: *Feyzül rif'ət nüsxəsi, lütfü kərəm məcmuəsi, Fəzl tumarı, hünər divanı, hikmət dəftəri. Həm səvadi-nurbəxşi zülməti-abi-həyat, Həm bəyazi-rövşəni ayineyi-İskəndəri. Ləşkəri-qəm dəf'inə səf-səf xütuti bir çəri, Filməsəl, hər sətri bir nəxli-məarif meyvəsi, Mücmələn, hər ləfzi bir dürri-məani gövhəri*.

Bu, Füzulinin yaşadığı cəmiyyətdir, Füzuli sənətinin yarandığı şəraitdir. Şair yaşadığı dövr haqqında, xalqının intellekti haqqında təsəvvür yaradır. Adi məntiqdir – elmi məzmunu ilə səciyyələnən Füzuli

---

* Müasir dildə: Şükr olsun Allaha ki, elm və irfan ağacı gündən-günə əlvanlaşıb (müxtəlif elm sahələri yaranıb – T.H.), əsərlərinin bəhrəsi faydalar saçmaqdadır. Və fəzilət və lütf ağacı saatbasaat təravətlənib, iman əhlinin düşüncəsini ətirləndirib çiçəklər açmaqdadır... Və səxavət bağının bağbani hikmət bağçasından hər saat bir tazə fidan yetirməkdən danlaq görməz.

şe'ri xalq, bu poeziyanın xiridarı anlamırsa, bu, kimin üçün yazılıb? Əgər cəmiyyətində anlaşılırsa, Füzuli bunu niyə yazıb? Hətta Füzuli deyir ki, ərəbcə, farsca şe'rlərindən başqaları (ərəb, fars gözəlləri) faydalandıqları halda, türk gözəllərinin – xanımlarının özləri onun nəzminin feyzindən bəhrələnmədiklərindən gileylənmişlər: «Haşa ki, türkdə məhəbublar feyzi-nəzmindən bəhrəmənd olmayalar və taifeyi-ətrak sahibməzaqları bustani-kəlamından şükufeyi-divani-qəzəlin bulmayalar». Beləliklə, əvvəl ərəbcə, farsca yazmış Füzuli türkdə məhəbubların arzusunu nəzərə alıb ana dilində yazmağa başlayır. Deməli, belə yazmağı cəmiyyətin özü, hətta qadın tayfası Füzuliyə sifariş edir (eynən anası Məhəmməd Şəhriyarı ana dilində yazmağa təhrik etdiyi kimi). Deməli, Füzulinin xalqı onu qavrayacaq səviyyədə olub və Füzuli xalqının bədi zövq dərəcəsini, əqli qavrayış səviyyəsini nəzərə alıb.

Əlbəttə, bunu da nəzərə almaq gərəkdir ki, Füzulinin məhəbubları – gözəlləri, oxucuları ərəb, fars dillərinə müəyyən qədər bələd olmuşlar.

Füzulinin şe'ri elmi-fəlsəfi səviyyəsi ilə sözün geniş mənasında Şərq ədəbiyyatında xüsusi seçilən bir poeziya nümunəsidir. Bu keyfiyyət onun fərdi intellektindən mexaniki şəkildə gəlmişdir. Şair öz poeziyasının elmi məzmunla yüklənməsini şüurlu məqsəd kimi qarşısına qoyur. Deyir: «... məşşateyi-himmət rəva görmədi ki, ... rıştəyi-silki-şe'rim cəvahir-elmdən ari gərdənməndi-ələm ola. Zira ki, elmsiz şe'r əsası yox divar olur və əsassız divar qayətdə bə'tibar olur».

Elm bünövrəsi üzərində şe'r yaratmaq üçün təhsilə xeyli vaxt ayırır, müxtəlif elmləri öyrənir, həm də bunların içərisində dəqiq sahə elmlərinin adını çəkir: «Bir müddət nəqdi-həyatım sərifi-iktisabi-fünuni-ülumi-əqli və nəqli və hasili-ömrüm bəzli-iqtibasi-fəvaidi-hikəmi və hən-dəsi qılmağın mürür ilə ləaliyi-əsnafi-hünərdən şahidi-nəzmimə pirayələr mürəttəb qıldım...».* Bu nəzm gözəlinin zinatı deyəndə şe'rinin dilini nəzərdə tutur. Deyirdi ki, o dil kəsilsin ki, onun ucbatından söz fəzasında fikir sarayları uçulur, onun pis ləhcəsindən ibarə gözəlliyi məhv olur. Və qarğısını davam etdirir: o adamın başı qələm kimi kəsilsin ki, onun qələmi maarif binasının külüngüdür. Hətta müasir estetikada çox dəbdə olan ifadə ilə desək, Füzuli forma ilə məzmunun vəhdətini tələb edirdi: o adamın başı qələm kimi aşağı olsun ki, ləfzin surətinə xətti bəzəkdir, ancaq nə fayda mə'na gözəli üçün yazısının qarası pərdədir.

Füzuli bu elmi ideologiya ilə qurulmuş poetika əsasında yazır. Təbii ki, böyük təsəvvüf şairi olmaqla Füzulinin poeziyası sufi fəlsəfəsinin ifadəsidir. Onun dilində dövrünün fəlsəfi terminologiyası əks olunur ki, bunlar bu gün də öz terminoloji yükünü saxlayır: *xilqət, səbəb, izhar, zühur, təzahür, zərrə, zərreyi-zühur, məzhəri-küll, vücud, zat, var olan, yox varlığı, əql, piştəyi-həq, əql tədbiri, əqli-kamil, bəzmgahi-vəhdət, vadiyi-vəhdət, idrak etmək, təriqətdə sabitqədəm olmaq, fəzayi-eşq, lövhi-ələm, nəşən, nə olmaq, fəzilət, daxili-əhli-kəmal, rahi-həqiqət, sirri-vəhdət, əhli-bəqa, əhli-fəna*, dörd ünsür (*od, su, yel, xak*) və sair daha onlarla fəlsəfi terminlər. Burada ərəb, fars sözləri və tərkibləri o dövr Azərbaycan terminologiyasının işlək nümunələridir.

---

* Müasir dildə: Bir müddət həyatımın dəyərini fəlsəfə və tərcümə-rəvayət (görünür: filologiya) elmlərinin kəsbinə sərf etməklə, hikmət (fizika) və hən-dəsinin faydalarına xərcləməklə tədricən hünər sənətkarlarının ləllərindən nəzm gözəlimə zinat vurdum.

Bu terminlərin işləndiyi mətnlərin ifadə tərzində kamil fəlsəfə dili görünür: *Hər xilqətə gərçi bir səbəb var, Aya, səbəbi kim etdi izhar? Hər zərreyi-zahirin zühuri Bir özgəyə bağlıdur zəruri...* («Leyli və Məcnun»). XX əsrin fəlsəfəsində «şey özündə» adı ilə məşhur olan fəlsəfi doktrinanın Füzulinin XVI əsr dilindəki təzahürü: *Hər rıştə ki Həq əyan edibdür, Sərrıştəsinü nihan edibdür. Bir kimsə əgər olaydu agah Kim, xəlqi necə yaradır Allah, Mümkün ki, iradətilə ol həm Xəlq edə biləydi özgə aləm.*

Burada diqqəti çəkən fəlsəfi termin yoxdur, ancaq təsəvvüf baxımından Tanrı eşqinin subyektləri arasındakı münasibət xalis fəlsəfə dili ilə ifadə olunur: *Sənsən hala tənümdə canum,* Gözdə nurim, cigərdə qanum... Məndə olan aşıkar sənsən, Mən xud yoxam, ol ki, var, sənsən. Gər mən mən isəm, nəсэн sən, ey var, Vər sən sən isən, nəyəm məni-azar?* Bu, xalis nəqli qrammatikadır, təmiz təhkiyə dilidir. Həm də bu, bədiî təfəkkür deyil, elmi təhlildir, psixoloji şərhdir. Hegelin fəlsəfi dilinin mənzum formasıdır. Eyni zamanda sintaksis son dərəcə çevikdir, sadədir, ifadə tərzində qəlizlik yoxdur – fəlsəfi fikrin belə çevik qavranması bədiilik faktorı ilə bağlıdır.

Bu söz və söz birləşmələri elmi üslubun, elmi mətnin materialıdır: üslub, müttəsil, təfriqə, mis, silk, mütləqa, mö'təbərlik, mücərrəd, inqilab, təbiət, müsahibə, müstəqim, müstəsna gözəl, nəticəyi-xub, bəndeyifərman, aşılıq iste'dadlı, isbati-səfayi-ımla, zəbani-halilə izhari-niyaz, hüsni-e'tiqadına hüsni yəqini... Verməz bu rəviş **nəticəyi-xub**, Şayəstə degil sənə bu **üslub**. – **Üslub** sözü bu gün danışmada və elmdə işlətdiyimiz bütün mə'nalarındadır. «Əzəl katibləri üşşaq bəxtin qarə yazmışlar» misrası ilə başlayan qəzəldə bu qədər xalis filoloji anlayış bildirən terminlər var: *katib, yazmaq, məzmun, xətt, səfhə* (səhifə), *qara* (omonimdir: talesizlik, bəxti qaralığ və qara-yazı materialı, qara mürəkkəb), *şərh, təhqiq etmək, bəyaz* (kağızın ağılığı – mətndə gözünün ağı yazılan yer sayılır), *kitab, bab-bab* (fəsil-fəsil), *cədvəl, sətir, təkəllüm qılmaq, müsəvvir* (təsvirçi, rəssam), *surət* (portret, obraz), *mühərrir, vəsf* (tərənnüm, vəsf etmək), *tumar* (ceyran dərisindən yazı materialı, kağızın əvəzi). Bunları əhatə etmək mümkün deyil. Dilinin xəlqiliyini tə'min edən canlı danışmaq sözləri, frazeoloji ifadələr, atalar sözü və məsəllər qədər bunlar da intəhasızdır. Füzulidə elmilik epizodik xarakter daşmadığı, ayrı-ayrı hadisələrin təsvirində üzə çıxmayıb bütün yaradıcılığına aid olduğu kimi, belə elmi üslub dilinin nümunələri də bütövlükdə leksikonunun böyük kütləsini təşkil edir. Elmi dil nümunəsi dedikdə, müasir anlamda qəliz, başa düşülməyən sözlər və birləşmələr nəzərdə tutulmur. «Padişahi-mülk... Fəthi-kişvər qılmağa eylər mühəyya ləşkəri» örnəyində «fəthi-kişvər qılmaq», «ləşkər mühəyya eyləmək» ifadələri çətin anlaşılmır, ancaq hər ikisi rəsmi-elmi nitq faktıdır.

---

* «Sənsən hala bu tənə canum» da deyə bilərdi (vəzn də pozulmazdı). Tən can üçün məkan, vətən sayılır. Həmin ruhun əbədi vətəni, həmişəlik «tən»i o dünyadır. Ona görə də öz bədəni üçün «bu tən» demiş olmasını güman etmək olar. Sonrakı birləşmələrdəki qrammatika – **gözdə nurum, cigərdə qanum** – bu gümana haqq qazandırır. İlkin **tənümdə canum** gəlsə, Füzulinin qrammatikadakı istisnasız dəqiqliyi tələb edirdi ki, sonrakılar **gözümdə nurum, cigərimdə qanım** şəklində işlənsinlər.

Leksikasında elmi qavrayışlar təşbeh-obrazlarında (məcazlarında) geniş müşahidə olunur: Silki-əhli-halə çəkmiş zahidi əşki-riya, Mis kimi kim sim qədrini bildirər simab ona – bu, ciddi kimya-fizika biliyinin nəticəsidir ki, insan xasiyyətini cisimlərin fiziki, kimyəvi xüsusiyyəti ilə əyaniləşdirir. Belədir: aşıqlər həmişə ağlayarlar, zahid də özünü insanların bu silkinə mənsub göstərmək üçün riyakarlıqla göz yaşı tökər. Ancaq bunu gümüşlə mis timsalında aydınlaşdırır – üstünə civəni (simab) tökəndə hər ikisi dümağ olur, bir az sonra mis oksidləşib qapqara olur, gümüş öz ağılığını saxlayır. Başqa halda mifoloji hadisəyə müraciət edir: Əgər su damənin tutdum, *rəvan döndərdi üz məndən, Və gər güzgudan umdum sidq, əksi-müddə gördüm.* – Türkün qədim inamına görə, insan suya şəklini salıb, dərini deyər, çarə umarmış, güzgü kəşf olunandan sonra güzgü həmin mifoloji yükü daşımağa başlayır.

XX əsr pedaqojisində «təkrar biliyin anasıdır» düsturu çox hallanardı. Aydın olur ki, bu təlim normasından XVI əsrdə də istifadə olunmuş. Füzuli bu hadisəni təşbeh gətirir: *Hər dəm mənə yar ərzi-rüksar eylər, Hüsnilə mənə betər giriftar eylər. Guya ki, kəməli-eşq dərsin oxudur, Hər dəm mənə təlimini təkrar eylər.*

Müəyyən bədii-psixoloji hadisəni etnoqrafik biliyin vasitəsilə açır: *Derlər: bu idi ərəbdə adət Kim, ər əgər ölsə, qalsa övrət, Bir il, iki il tutardı matəm, Fəryadü fəğan edüb dəmadəm. Xoş gəldi bu adət ol nigarə, Fəryadü fəğanə buldu çarə.* Yə'ni Məcnunun həsrətinə gecə-gündüz yaş tökməyə əlac tapır. Yaxud Məcnunun Leylinin üzünü görməyə gəlişinə Füzuli hansı adətlə bəraət qazandırır: qonaq toxunulmazdır, ev sahibi ona hörmət bəsləməlidir. Leyli deyir: *Yar mehmanımız oldu, gəlün, ey canü könül, Qılalım sərf, nəmiz var isə, mehmanımızə.*

Başqa məqam: Füzuli Məcnunu məcnun olduğu üçün zəncirləmir – xalq arasında adət belə imiş. Füzuli bu adətin içində öz mətləbini ifadə edir: *Var hər həlgeyi-zəncirimizün bir ağzı, Müttəsəl verməgə ifşa qəmpünhanımızə.* Yenə cünunluq etnoqrafiyası ilə bağlı bir müalicə üsulundan təşbeh kimi istifadə olunur – dəlinin bədənini dağlar, üstünə pambıq qoyarmışlar, Füzuli belə deyir: *Pənbeyi-daği-cünun içrə nihandur bədənüm, Diri olduqca libasum budur, ölsəm kəfənüm.*

Təsəvvüf fəlsəfəsində Tanrıya qovuşmağın mərtəbələri kimi adətən *Şəriət, təriqət, mərifət, həqiqət* məqamları göstərilir. Maraqlıdır ki, bu terminlər Füzulidə işlək deyil. Ümumiyyətlə, bu sözlərin Yəsəvidə, Yunus Əmrədə tez-tez təsadüf edildiyi kimi bir beytdə, bir mətndə işlənməsinə rast gəlinmir. Füzuli həmin sözləri sanki sələflərindəki terminoloji mə'nadan kənarlaşdırır; «**təriqi** – mehr tutğıl», «göstərmə ol **təriqi**», «nərtövi-ənvəri-xurşidi-**həqiqətdir** məcaz» kimi neytral mətnlərdə işlədir.

Füzulidə təsəvvüf fəlsəfəsinin baş sözü **eşq** son dərəcədə işləkdir. Onda Tanrıya aparan **eşq** tam kamil şəkildədir. O, kamil **Aşiqi** – şəriət, təriqət, mərifət mərhələlərini keçmiş kamil eşq sahibini vəsf edir. Füzulidə Tanrı sevgisi, Tanrıya hörmət, ona qovuşmaq həvəsi yetişib, hədd-buluğa çatıb, artıq **eşqə** çevrilib. Füzuli üçün kamil və qeyri-kamil eşq yoxdur – o hiss, istək eşqləşibse, deməli, kamildir. Füzuli bu kamil eşqi və yetkin Aşiqi vəsf eləyir. Yə'ni Füzulinin dili həmin mükəmməl fəlsəfənin dilidir.

О ДВУХ ОСОБЕННОСТЯХ ЯЗЫКА ФИЗУЛИ

Т.И.ГАДЖИЕВ

РЕЗЮМЕ

В основе языка Физули стоит его народность и научность. Физули отмечал: «Слово всегда несет народу тайну мысли». Поэт достигает всенародного понимания путем использования слов и выражений, присущих разговорной речи, фразеологических словосочетаний, пословиц и поговорок.

Физули важным считал научность художественного языка: «Стихи без науки как стена без опоры, на которую нельзя положиться». Поэт на основании интеллектуального уровня суфийской поэзии широко использует научно-философские термины своей эпохи. Этот научный язык свидетельствует о высоком уровне тюрко-азербайджанского общества XVI века, эпохи проживания Физули.

THE QUALITY OF FIZULI'S LANGUAGE

T.I.HAJIYEV

SUMMARY

Nationality and learning are the basic principles of Fizuli's language.

"The word always reveals the secret of the mouth to the people." says Fizuli.

The poet enables the people to understand his language by using words, expressions, phraseological units, proverbs and sayings characteristic to the spoken language. He considered the scientific essence of the literary language to be very necessary.

"A poem without science is the same as a wall without a foundation and a wall without a foundation is beyond belief as a result."

The poet widely used scientific-philosophic terms of his time due to the intellectual level of his sufistic poetry. This scientific language tells us about the perfection of the turcic-Azeri society that Fizuli lived in.